

Kőszeghy Péter

Szerb guzlár a 16. századi Lippán

Vujicsics Sztoján irodalomtörténeti munkásságának jelentős része foglalkozik a régi magyar irodalommal, elsősorban e szövegek délszláv vonatkozásaival. *A délszláv és a magyar énekköltés a 16. században (Aszimmetrikus délszláv sorfajok)* című írásában¹ Balassi Bálint verseiről tesz fontos megállapításokat, *Egy szerb guzlár a XVI. századi Magyarországon* című tanulmányában² pedig Tinódi Erdéli históriájának három szakaszát értelmezi. Az alábbiakban ehhez fűznénk néhány gondolatot.

Vujicsics Sztoján írása ugyan többször is megjelent, ám Magyarországon soha.³ Mint a kérdést 2009-ben újra felvető Jung Károly írja, „Mindebből arra kell következtetni, hogy a 16. századi magyar irodalom kutatói nem is tudnak Vujicsics dolgozatáról...”⁴ Ez erős túlzás, de annyi

¹ VUJICSICS Sztoján, *A délszláv és a magyar énekköltés a 16. században (Aszimmetrikus délszláv sorfajok)* = *Szomszédság és közösség. Délszláv–magyar irodalmi kapcsolatok*, szerk. VUJICSICS Sztoján, Bp., Akadémiai, 1972, 71–94.

² VUJICSICS Sztoján, *Egy szerb guzlár a XVI. századi Magyarországon* = V. Sz., *Magyarok és szerbek*, Újvidék, Forum, 1997, 5–10.

³ Először Újvidéken hangzott el, előadásként, a Hungarológiai Intézet első magyar–délszláv összehasonlító irodalmi tanácskozásán (1970. november 20-án.). Megjelent a Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményeiben (a továbbiakban: HITK), 1971/ 5–6. sz.

⁴ JUNG Károly, *A „rác módú” éneklés, avagy egy Tinódi-locus karrierje a délszláv folklórisztikában*, Hungarológiai Közlemények, (40)2009/3, 12.

bizonyos, hogy míg főleg szerb folklórkutatók gyakran idézik a szerbül is megjelent cikket,⁵ a magyar szakirodalom kevésbé figyelt fel rá.

Mielőtt megállapításait s kapcsolódó megfigyeléseinket ismertetnénk, nézzük a szóban forgó szöveget és értelmezését. Az utóbbi azért is fontos, mert Vujicsics kommentálását ugyan érheti kritika, ám a szöveget a szerb szakirodalom⁶ többnyire félreérti, s nem kivétel ez alól a szerb szakirodalommal szemben fölötte kritikus Jung Károly sem. Tinódi az *Erdéli história* harmadik részében, a 1141–1152. sorban írja:

Az Ulumán béköt mondom jó Lippában,
Az várost ő tartja nagy szép szabadságban,
Vitézökkel vagyon oly nagy vígasságban,
Senkitől ő nem fél, vagyon holdoltatásban.

Sok hegedős vagyon itt Magyarországban,
Kármán Demeternél jobb nincs az rác-módban,
Sokat csélcsap béknek az Lippa várában,
Azt alítja, érte esnék nagy gazdagságban.

Az ő hegedőjét főhajtván rángatja,
Az Ulumán néki csúfságban fogadja,
Minden ajándékval őt meggazdagítja, –
Az fogadás hozá őtet nagy koldússágra.

A régi magyar irodalom ismerőinek nem szorulhat magyarázatra, ám az értelmezések ismeretében mégsem fölösleges a következő terminusok megjegyzetelése: vagyon holdoltatásban – vagyon nagy hatalma, szá-

⁵ Stojan VUJIČIĆ, *Jedan srpski guslar u Mađarskoj XVI veka*, prevela s mađarskog Magdalena VESELINOVIĆ-ŠULC, = Svetozar KOLJEVIĆ, *Ka poetici narodnog pesništva.. Strana kritika o našoj narodnoj poeziji*, Beograd, 1982, 57–63.

⁶ Amelyet többnyire csak Jung idézett (e szempontból igen részletes és kritikus) cikkéből ismerek.

mos adófizető ura;⁷ alít (nem „állít”) – vél, gondol; csúfságban fogadja – becsapva azzal, hogy „Minden ajándékval őt meggazdagítja”; Az fogadás hozá őtet nagy koldúságra – a bég csalfasága (csúffá tevése) miatt a hegedűs koldusbotra jut. Jung szerint „Stefanović Tinódi *fogadás* szavát hazardjátékként, kockajátékként, valamire való (nyilván pénzbeli) fogadásként értelmezi,⁸ aminek aztán meg is lett a következménye: a fogadások során elszenvedett (anyag)i veszteségei okozták Kármán Demeter koldusbotra jutását. Tinódi locusa tehát egy „rác módban” jeleskedő magyarországi hegedűs tündöklését és bukását (lecsúszását) foglalja össze históriás énekének idézett nyolc sorában. Stefanović átültetése: „Ali ga kocka dovede do prosjaštva.” egyáltalán nem tekinthető elhibázott (vagy Koljević szavával: csúf) fordításnak. Stefanović szövegértelmezése is (bár a sorok számát tekintve rövidebb) legalább olyan valószínűséggel vethető fel, mint Vujicsicsé.”⁹ Nem tekinthető elhibázottnak? Legalább akkora mértékű valószínűséggel vethető fel, mint Vujicsicsé? Sőt: „S. Stefanović másként értelmezi Tinódi sorát. Úgy tűnik, az ő értelmezése kevésbé kívánja meg a nyakatekert, légből

⁷ Jung teljesen félreérti (JUNG, *i. m.*, 39): „E Tinódi-sor jelentése: a bég nem fél semmitől, hisz a város immár a hódoltságban van, Magyarország török megszállta részében, ahol ő, Ulumán bég az úr.” M. Veselinović-Šulc így fordít: „Ne boji se nikoga, uživa poštovanje” („senkitől sem fél, tiszteletnek örvend”), Jungtól megróvást kap: „nem felel meg az eredeti jelentésének.” Mindenesetre nem áll távol tőle. Mint Jung a TESz alapján helyesen írja, a szó a német *holden* ’jóindulatúvá, hajlandóvá, alattvalójává, szolgájává tesz’ szóból származik, s a 16. században még jobban őrzí az eredeti jelentést. A magyarban leginkább – a 16. században – a főszövegben írt jelentésben használatos, a hódoltság/holdoltság eredeti jelentése is innét van: a török adófizetőjévé vált terület. A szerb változat metaforikusabb értelmezés, de nem félrefordítás.

⁸ Jung Károly Svetislav STEFANOVIĆ, *Nekoji podaci iz mađarske literature za datiranje naše narodne poezije*, c. tanulmányára utal (Prilozi proučavanju narodne poezije, 4(1937)/1, 27–36.)

⁹ JUNG, *i. m.*, 23–24.

kapott, bizonytalan magyarázatot.”¹⁰ Ez a kritikus hang főleg annak a fényében megdöbbentő, hogy Jung ugyanebben a cikkében idézi Horváth János tökéletesen helytálló megállapítását: „Kármán Demetert, kinél Tinódi szerint »a rác módban« jobb hegedős nem volt, már fentebb említettük; Lippa várában egy török bégnek állt be szolgálatába, *ki igen gazdag ajándékokkal biztatta, de aztán megcsalta, úgyhogy Kármán nagy koldusságra jutott.*”¹¹ Hasonlót ír Vujicsics Sztoján is: „az elszegődés, az egyezés, a kötelezés taszította a hegedűst a nyomorúságba”. Értelmezése egy nagyságrenddel pontosabb, mint Jungé. A „fogad”/-ja/-ás kétszeri előfordulása, s ezáltal egymásra utalása, eldönti a kérdést.

Vitatottak a következők:

- Milyen nyelven énekelt a hegedős? „Magyarul, törökül, szerbül?” – kérdez rá Demény István Pál is.¹²
- Mit jelent a „rác-módra”? Guzlár? Hegedős? Pengetős vagy vonós hangszeren játszik?
- Mi az énekes neve? Dimitrije Karaman? Kármán Demeter? Azaz: mi a nemzetisége? (Horváth János szerint: „Semmi ok rá, hogy a hegedőst ne tartsuk magyarnak.”¹³)
- Mit ad elő? Hosszúsoros epikát vagy valami mást? Mi az ének, az előadás jellege?

A válaszok megkísérlése előtt néhány általános megjegyzés a 16. századi szerb (rác),¹⁴ általában a délszláv–magyar viszonyról. Ami bizo-

¹⁰ JUNG, *i. m.*, 23.

¹¹ Idézi: JUNG, *i. m.*, 10. HORVÁTH JÁNOS, *A reformáció jegyében. Horváth János irodalomtörténeti munkái, II*, Bp., 2006, 482.

¹² DEMÉNY István Pál, *A magyar szóbeli hősi epika*, Csíkszereda, Pallas-Akadémia Könyvkiadó, 1997, 31.

¹³ HORVÁTH JÁNOS, *A reformáció jegyében = Horváth János irodalomtörténeti munkái II*, Bp., Osiris, 2006, 213.

¹⁴ A következőkben a *szerb* és a *rác* szavakat szinonimaként használom, a történeti megkülönböztetés ismeretében sem tartva ezt elfogadhatatlannak. (A történeti megkülönböztetésről lásd Szörényi László kötetben olvasható tanulmányának vonatkozó részét.)

nyos: a rácság és a magyarság egymásrautaltsága, együttélése e korban a mindennapok része. A „rác” egyszerre jelentette – mint az alábbiakban látni fogjuk, Tinódinál is – az ellenséget, a törökkel szövetségest, másrészt a keresztény testvért, a szerb származású, de a magyar királyi (vagy erdélyi fejedelmi) seregben szolgáló vitézt. És hát mit is jelent 16. századi magyar viszonylatban az, hogy „török”? E fogalmat-ethnikumot-nemzetet önmagában sem könnyű definiálni,¹⁵ az pedig, ma már szinte evidencia, hogy a magyarországi törökök: többségükben délszlávok, döntően szerbek.¹⁶

Szkhárosi Horvát András *Pál érsek levelére való felelet* című versében írja:

Csak deákul a miséket énekleni mondom,
Sem zsidóul, sem görögül, sem rácul nem hagyod,
Csak deákul az úristent tisztelni akarod.

Igen jellemző, hogy a szent nyelveken kívül a költőnek csak a „rác” jut eszébe.

Tinódi a *Szegedi veszedelem* 167–168. sorában említi a törökkel szövetséges rácokat:

¹⁵ Lásd erről: FODOR Pál, *Az oszmán-török identitás változásai (14–17. század) = Identitás és kultúra a török hódoltság korában*, szerk. Ács Pál, Bp., Balassi, 2012, 13–39.

¹⁶ „Közismert, hogy etnikailag nem török, hanem délszláv volt a hódoltsági katonaság, lakosság” szögezi le Erdélyi Gabriella (*Túlélési stratégiák a török idején = Identitás és kultúra a török hódoltság korában*, szerk. Ács Pál, Bp., Balassi, 89.). Vö. még: HEGYI Klára, *Etnikum, vallás, iszlamizáció: A budai vilájet várkatonaságának eredete és utánpótlása*, Történelmi Szemle, 40(1998)/3–4, 229–256. A Balkán egészén belül is tömeges volt a migráció, a nyelvek, etnikumok, kultúrák keveredése a 16. században. Vö. Jerko BEZIC, *Approaches to the Peoples Music-Life in Dalmatia (Croatia) in the Past and Present*, Narodna umjetnost (Zagreb), 33(1996), 75–88.

Még az **rácok**ban es ott véle sok vala,
Az szegedi mezőre mikor jutott vala.

Ugyanő *Az vég Temesvárbán Losonczi Istvánnak haláláról* című históriájában a keresztény oldalon álló rácokról ír. Kétségtelen, hogy itt a vezetőknév a nemzetiségre utal: Vesze jó Deli Balázs és **Rác** Farkas (445. sor); Vesze **Rác** István, ifjú Sulyok István (469. sor). Ugyanitt (541–544. sor) felsorolja a soknemzetiségű keresztény védőket:

Ez Magyarország, sok nemes nemzetség,
Halálát száná, báná szegén község,
Rác, oláh, cseh, tót, sok magyar nemzetség,
Egész Erdélség, spanyol, némötség!

Az Eger vár viadaljáról való énekében az 560. sorban **Rác** Farkast említi. Ugyanebben a versben a már fentebb jelzett etnikai keveredést példázza, ahogy a törökök (1231–1238. sor)

Ezután nyilakon szép leveleket,
Gyakorta bélövének beszedőket,
Község előtt szemben bányák ezöket,
Minden nyelvön szállíták vitézőket.

Görögöl, magyarul, **rác**ul, horvátul,
Tereköl, csehöl, némötöl, oláhul;
Az várat megadnák kiáltják tótul,
Magokat ne vesztenék el gonoszul.

Szintén Tinódi a *Kapitán György bajviadalában* ír **Rác** János igazlátóról (135. sor).

Az Erdéli históriában is gyakorta emlegeti a rácokat. Az első részben (470–473. sor) a török szövetségeseiként bukkannak fel:

Az jó Varkucs Tamás Várad felől juta
Csanád felé alá, **rác**okra rohana,
Ki lőn az **rác**oknak igen nagy romlásokra.

A második részben is visszatér „az rácoknak megverésé”-re (475–479. sor), majd így jellemzi őket (481–488–512. sor):

Szertelen az **rácok** Csanád keről dúlnak,
Csakhogy nem égetnek, népet nem rabolnak,
Ugyan terek módra de mindent levágnak,
Cserepuit Miklóssal nyolcz ezeren vadnak.

Rácok Csanád várát megszállották vala,
Az Perusit Gáspár tisztől tartja vala,
Rácok az ostromnak gyakran mennek vala,
De vitéz magyarok vissza küvágják vala.

A továbbiakban elmondja, hogy:

Zorgost ott az **rácok** egy hűv emberöket,
Abdolitt Mikolát választák kímöket,
Küldék kímlenie az magyar népeket,
Ha megverhetnéjek, elrablanák földöket.

Ott gonosz szerencse az rácnak adaték,
Kümségben járása, mert kijelenteték,
Ott harmad magával hamar megfogaték,
Körösben vettetéek, kettei megnyásoltaték.

Körösön az Varkucs hamar elköltözék,
Cserepuit Csanádból kitelepödék,
Ő maga elől egy dombocskára lépék,
Sok seregöt láta, **rácokkal** megfutamék.

No magyarok láták, után indulának,
Kiket érhetének, sokat levágának,
Közel Temesvárig dúlának, fosztának,
Sok barmot magyarok akkoron elhajtának.

A harmadik részben (981–1144. sor):

Gyorsan temesvári **rácok** ijedének,
Még Becsénél Beglerbékhöz sietének,
Engödelmességgel azok megeskönek,
Temesvárat, Lippát több várakval megnyernék.

Imé az Beglerbék hallá, megvidula,
Az főfő **rácoknak** ajándékot oszta,
Kinek timárt, kinek bárson, lovat oszta.
Immár Beglerbéknek hadát hagyom Csanádban.

A históriából annyi tehát teljességgel nyilvánvaló, hogy Fráter György erdélyi helytartóságának időszakában az erdélyiek számára a „rác” és a „török” lényegében egyet jelentett. És a fentebb idézettek után következik az a három szakasz, amely Kármán Demeter működéséről tudósít. Nyugodtan állíthatjuk: ha Tinódi nem használta volna a „rác-módban” terminust, a kontextus sugallta török–rác szimbiózis alapján akkor is azt kellene feltételeznünk, hogy rácul zengte dalát. A negyedik rész (1153–1384. sor) ezt megerősíti. Miután a keresztény seregek Lippa ostromlásába kezdtek, egy idő után „Ulumán bék” helyzete reménytelenné vált. A bég, a história szerint, Lippát és Csanádot is átadta volna a kegyelemért. Fráter Györggyel akart egyezkedni, neki mondja:

Urra nagyjá téssen az császár tégödet,
Az Erdélországban esmét hágy tégödet,
Csak esmég béhozjad az királ gyermekét,
Ne vessessed itt el én vitézi fejemet!

A barát sem a török császár, sem a magyar király kegyét nem akarja elveszíteni, ám világosan látja a török túlerejét (1355–1356. sor):

Ez szegín országnak gondolja veszesét,
Esmég az császárba veté ő remenségét.

Ezért elengedi az elfogott Ulumán béget¹⁷ (1381–1388. sor), méghozzá úgy, hogy kísérete *kizárólag rácokból* áll:

Ulumánt tizenhárom század magával,
Lippából bocsátá sok ajándékával,
Ő elkésérteté egy falka hadával,
Az terek vannak azon nagy vígassággal.

Késérőbe terekkel akkort ki vala?
Cserepuit Miklós, ki rác vajda vala,
Szabó Stépan, Bozsit Pétör, rác szava vala,
Bálintitt Tódor, Hrelit és Mucsavit vala.

A historiásének egészének kontextusát tekintve tehát Vujicsics Sztojának a joggal nagy tekintélyű Horváth Jánossal szemben is igaza van: az a bizonyos dalos (lényegében szerb közegben) csak szerbül/racul énekelhetett. Jung tamáskodását, mely szerint „Az elmondottak alapján az a következtetés fogalmazható meg, hogy a »rác módú« énekmondás és versmérték a 16. században – amikor Tinódi az itt tárgyalt locust megfogalmazta – nem csupán a szerb nyelvű hosszúsoros énekekre (bugaršticák) vonatkoztatható, hanem létezett ilyen énekmondás és énekszerzés magyarul is, tehát nem zárható ki, hogy Kármán Demeter hegedős magyarul énekelt Ulumán bégnek Lippa várában”¹⁸, nyugodtan elvethetjük. Nem azért, mintha nem lenne igaza abban, hogy „létezett ilyen énekmondás és énekszerzés magyarul is”, hanem azért, mert egyértelműen szerbek környezetében élt a derék bég.¹⁹

¹⁷ Boszniai szandzsákbég volt 1541–1553 között. Nehéz elképzelni, hogy a rác nyelvet ne ismerte volna.

¹⁸ JUNG, *i. m.*, 34.

¹⁹ Megjegyzem, a 16. század közepén Lippának és környékének lakossága döntően szerbekből állt. Az is elég jellemző Ulumán környezetére, hogy Martinuzzi Perussith Gáspárt, szerb familiárisát küldte a pasához, hogy megadásra szólítsa fel. Forgách Ferenc így írja le Lippa várának átadását:

Valóban guzlár volt-e Kármán/Karaman, azaz a guzla nevű, egy- vagy kéthúros hangszeren játszott, avagy – emlékezzünk Tinódi versére – hegedős? A kérdés jelenlegi tudásunk szerint kellő bizonyossággal eldönthetetlen.

Azt sem tudjuk ugyanis, hogy a hegedősök pontosan milyen zeneszerszámot használtak.²⁰ Egyáltalán nem elképzelhetetlen, de nem is bizonyítható, hogy Tinódi egyfajta gyűjtőnévként használta a „hegedő”-t, mindenfajta énekkísérethez használt húros hangszeret értve rajta, talán az arisztokratikus beccsel rendelkező lant kivételével. A kellő bizonyosság feladásával a „rác-mód” terminus, ha nem is bizonyítja, de semmiképpen sem cáfolja, hogy a „hegedős”: guzlár. A játszasmód („Az ő hegedőjét főhajtván rángatja”) egyértelműen vonó használatára utal, ez is inkább a guzla, mintsem az egyéb „hegedő” használatát valószínűsíti; a guzla csak vonóval szólaltatható meg.²¹

„[Martinuzzi] György szekereket adott nekik, megrakva fegyverrel, puskákkal, golyókkal, lándzsával, más szekereket pedig élelemmel rakatott meg és kétszáz – *jobbára rác* – kíséret is adott melléjük.”

²⁰ Éppen ezért elég értelmezhetetlen Jung kritikája: „E dolgozatban főntebb már utaltam rá, hogy Tinódi hegedő kifejezését Stefanović korrekten a violina-egede változattal oldotta meg, a másik fordító azonban (nyilván Vujicsics Sztoján sugallatának megfelelően) már odabiggyesztette a guzla kifejezést is, ami elég olcsó megoldás.” (JUNG, *i. m.*, 38.) Amikor nem tudjuk a „hegedő” pontos megfelelőjét, mitől „olcsóbb” a „guzla”, mint a mai hegedű képzetet felidéző, a kor zeneszerszáma vonatkozásában bizonyosan téves „violina-egede”? Hadrovics László akaratlanul is állást foglal a kérdésben. Idézi Tinódinak Kármán Demeterre vonatkozó sorait, majd így kommentál: „Ez a szerb guzlárnak tipikus előadási módja, amint a guzlát térdei között tartva ül, és egyhangúan hegedülget”. Azaz nála a *guzlár hegedül*. (HADROVICS László, *Magyar–délszláv szellemi kapcsolatok a középkorban*, Magyar Nyelvőr, 123(1999)/1, 46–58.

²¹ Vö. Waltherr WÜNSCH, *Die Geigentechnik der Südslawischen Guslaren*, Brünn–Prag–Leipzig–Wien, Verlag Rudolf M. Rohrer, 1934. A könyvet Csörsz Rumen István kollégám és barátom szíveségéből ismerhettem meg.

Az énekes neve pedig – Tinódi másutt is magyarosítja a neveket (a név magyar változatát használja) – valóban lehetett eredetileg Dimitrije Karaman vagy valami hasonló,²² hiszen szinte bizonyosan a béget körülvevő (Tinódi által részletesen leírt és fentebb idézett) szerb kolónia tagja volt.

Amit előad, annak köze nincs a magyar vagy a török költészethez, az nagy valószínűséggel valóban „hosszúsoros” ének, bugarštica. Ez az orális dalok egy sajátos fajtája, ahol a hosszú verssorok leggyakrabban 15–16 szótagosak, bizonyos változékonyságot mutatnak, s gyakran refrénesek. A bugaršticák sokkal régebbiek, mint a tízszótagos hősi dalok. Első lejegyzésüket a 15. század végéről ismerjük, és egészen a 18. századig használatban voltak.²³ A legkorábbi fennmaradt emlék egy tíz soros töredék, amelyet Itáliába emigráló dalmátok énekeltek 1497-ben, s amelyet Miroslav Pantić fedezett fel és ismertetett.²⁴ Főhőse Janko Sibirjanin (Hunyadi János), az orális költészet olyannyira kedvelt figurája. Gioia del Colléban (Baritól délre lévő község) jegyezte le Rogeri de Pacienza, költő és udvaronc, aki *a horvát szöveget is idézve* számolt be az előadásról.²⁵ E szerint az Isabella del Balzo²⁶ (1468–1533) tiszteletére tartott ünnepségen szláv módra (Scavoni: schiavoni = az Adriai tengerparton élő szlávok) ittak és kiáltoztak, olasz szemnek

²² DMITAR KARAMAN, DIMITRIJE KARAMAN, DIMITRIJE KRMA, KARA-DIMITRIJE STB.

²³ Vö. MAJA BOŠKOVIĆ-STULLI, *Balladic Forms of the Bugarštica and Epic Songs*, *Oral Tradition*, 6(1991)/2–3, 227.

²⁴ MIROSLAV PANTIĆ, *Nepoznata bugarštica o despotu Đurđu i Sibirjanin Janku iz XV veka*, *Zbornik Matice srpske za književnost i jezik*, 25(1977), 421–439.

²⁵ ROGERI DE PACIENZA DI NARDO, *Opere*, a cura di Mario MARTI, Lecce, Edizioni Milella, 1977, V. ének, 625–662. sor, 162–163. Vö.: JOSIP KEKEZ, *Bugaršćice. A Unique Type of Archaic Oral Poetry*, *Oral Tradition*, (6)1991/2–3, 202, és MAJA BOŠKOVIĆ-STULLI, *Bugaršćice Izvorni znanstveni članak Primljeno*, NAR. UMJET. 41/2, 2004, 38.

²⁶ IV. ARAGÓNIAI FRIGYES NÁPOLYI KIRÁLY FELESÉGE.

sajátságos viseletben. A recitált előadás közben kecskeként ugráltak és pörögtek.²⁷

A bugaršticák, az említett legkorábbi, valamint egy belső-horvátországi kivételével az egykori Jugoszlávia területéről kerültek elő, az Adriai-tenger keleti partjáról (Közép- és Dél-Dalmáciából, a Kotor-öbölből). A 19. század végén Szarajevó környékén is feljegyeztek egy bosnyák hosszúsoros éneket. A horvát orális költészet 19–20. századi gyűjtései alapján az mondható, hogy az északi parti területeken nincsenek epikus dalok, miközben Közép- és Dél-Dalmáciában, ahonnan szinte az összes bugarštica származik, mind a balladai, mind az epikus stílusú megtalálható.²⁸ Ám Jung helyesen állapítja meg, hogy a

rendelkezésre álló szöveganyag vizsgálata azonban azt mutatta, hogy a nyelvi, stilisztikai és művelődéstörténeti jellemzők a tengermelléktől távolabbi világra utalnak. E szövegek egyes hősei, továbbá a bennük megnyilatkozó egyes tendenciák (magyar történeti hősök és kifejezett ugrofilia), a vallási vonatkozások (ortodoxiára valló terminológia), mind azt tétélezték fel, hogy ezeknek a szövegeknek keletkezése valahol az Al-Dunánál keresendő, tehát a hódoltság kori, vagy az azt megelőző kor Dél-Magyarországán.²⁹

Szinte nincs olyan értelmezője a hosszúsoros éneknek, aki ne idézné Petar Hektorovićnak, a régi horvát irodalom egyik legnagyobb köl-

²⁷ Az eredetiben: „saltando como caprii girava” (Rogeri de PACIENZA DI NARDO, *i. m.*, 162.) A magyarországi populáris jellegű tánc 16. századi leírásai valami hasonlót mondanak. Balassi „juhásztánca”: „...mintegy Pánként és a szatírokat utánozva, most összehúzva, majd kinyújtva lábszárát, alá- s felszökkenve, azután ismét a földre érkeve, és saját maga körül forogva” (pozsonyi variáns, vö. KŐSZEGHY Péter, *Balassi Bálint – Magyar Alkibiadész*, Bp., Balassi, 2008, 131).

²⁸ Maja BOŠKOVIĆ-STULLI, *i. m.*, 227.

²⁹ JUNG, *i. m.*, 32.

tőjének, gondolkodójának³⁰ *Ribanje i ribarsko prigovaranje (Halászás és halászbeszélgetés)*³¹ című, 1555-ben írt, Velencében 1568-ban kiadott munkáját, amely tehát ugyanabban az évtizedben keletkezett, mint Tinódi műve. A „szerb módra” („sarpskim načinom”) előadott hosszúsoros ének (bugarštica; Hektorović *bugarščina*, *bugarščica* formában használja a szót) a két halász, Paskoj Debelja és Nikola Zet beszélgetésében fordul elő:

Riči potočivši Nikola govori:
Recimo po jednu, za vreme minuti,
Bugarščinu srednu i za trud ne čuti,
Da sarpskim načinom, moj družo primili,
Kako meu družinom vasda smo činili;
Kako da se utiče, jer biše od volje,
Sam Paskoj pokliče ča može najbolje...³²

És itt következik a szövegben a Kraljević Markórol és Andrijáról, a testvéréről szóló bugarštica.

³⁰ Petar Hektorović (1487–1572) a horvátországi Hvar szigetén fekvő Hvarban született, élete nagy részét a közeli Stari Gradban töltötte.

³¹ Ezt a szöveget használtam: http://www.ss-obrtnicka-pozega.skole.hr/download/_zona/hektorovic/_ribanje/iribarskoprigovaranje.pdf, a továbbiakban: HEKTOROVIC.

³² HEKTOROVIC, 22. Utasi Csilla fordítása, akinek mind a fordításokat, mind a baráti-szakmai tanácsokat köszönöm:

Szavait kiejtve Nikola így szólt:
Az idő elmúlására mondjunk egy-egy
Bugaršcinát, hogy a fáradtságot ne érezzük,
Szerb módra lássunk hozzá, barátom,
Ahogy társaink közt mindig tettük.
Mintha versengene, mert jókedve volt,
Maga Paskoj fölkiáltott (pokliče), amilyen jól csak képes
volt...

Az elbeszélő megköszöni Paskojnak az éneket, majd fölszólítja Nikolát, hogy ő is énekeljen (a *bugariti* igét használja, azaz *hosszúvers éneklésére szólítja fel*).³³

Nikola a Radosav Siverinacról és a Vlatko Udinskiről szóló bugarštica-t éneкли. Ebéd után a két halász együtt gyújt rá egy énekre (ének = pisan):

Mindketten kiáltva az éneknek nekikezdték,
Csendesen, nem sietve, vidáman és melegen,
Egyikük alacsonyabban tartva, másikuk magasabban énekelve.

(Az *I kliče devojka, pokliče devojka...* [És kiált a lány, fölkiált a lány...] incipitű éneket zengik.)³⁴

Azaz világosan megkülönböztetik az egyedül előadott hosszúsoros epika és a dal, az utóbbit a fentiek szerint két szövegben énekeltek. A bugarštica lényegét pedig Mikša Pelegrinovićnak szóló levelében maga Hektorović fejti ki: „Nem kis gyanúm, hogy ama halászbeszélgetésben, amíg okát nem tudod, egy dolog zavaró lesz számodra, mégpedig, hogy talán másoktól is hallottad a bugarščicákat, melyeket halászaim énekeltek (*bugarili*) és ugyanazt az éneket (*pisan*), melyre ketten együtt gyújtottak rá, s úgy azt fogod magadban mondani: miért nem találtál ki és illesztettél össze magadtól valamilyen bugarščinákat és éneket, hanem ehelyett azokhoz a dolgokhoz nyúltál, amelyet mások is el tudnak beszélni? Ezért tudomásodra hozom, hogy ama kiváló vitéznek halászsásomat és egész utamat erősen úgy akartam megírni és a tudomására hozni, ahogyan volt, a legkisebb szót sem hozzáadva, mert ez nem illett volna sem ahhoz, akinek írtam, sem hozzám, aki írtam, minthogy

³³ „Uz toj odgovorih: Paskoje, hvala ti! / A pak Nikoli rih: bugari sada ti.” (HEKTOROVIĆ, 24.)

³⁴ „Obadva klikoše, pisan začinjući Potiho, / ne baržeć, svaki vesel i vruć, / Jedan niže daržeć, drugi više pojuć: // I kliče devojka, pokliče devojka, / Još kliče devojka, mlada mi tere gizdavas” stb. (HEKTOROVIĆ, 27.)

mindenben mindig az igazság volt kedves a számomra, annál is inkább, mert aki olvasva fölismerne, hogy a szavak újra vannak összeillesztve és kitalálva, ennek alapján azt hihetné, hogy az összes többi hazugsággal és kitalálással összerakott. *Ezért még csak annyit teszek hozzá, kegyelmed tudja, hogy a latinok a históriát igazat elmondó szónak tartják (jogosan és méltón), mert nevét abból a szóból képezték, melynek histor az elnevezése, ami látást vagy megismerést jelent, ami azt jelenti, hogy azokat a dolgokat nem más írja, mint, aki látta vagy megismerte őket. Így te és mi és minden ága a nyelvünknek (amely minden nyelv közül a világon a legnagyobb számú) a bugarščicákat igazság dolgaként tartja és értékeli, kétely nélkül mindegyiket, s nem hamisaknak, mint némely elbeszélést (pripovist) és sok éneket (pisni mnoge).*³⁵ A bugarščica tehát maga a história, amely nem tűr fikciót, akárcsak Tinódi történetileg is teljesen megbízható históriás énekei.

³⁵ „A za što imam sumnju nemalu da ti će u onomu ribarskomu prigovaran’ju jedna stvar biti neugodna dokle joj uzrok ne poznaš, a to jere si (možebiti) i od družih slišal bugarščice one koje su moji ribari bugarili i onu istu pisan koju obadva zajedno pripivaše, i mni mi se da mi ćeš reći u sebi: zašto nisi sam od tvoga uma kojegodi bugarščine i pisan izmislio i složio nego si pošal one stvari kê i družu umiju povidati? Zato ti dam znati da sam ja veliku pomnju stavil izpisati izvarstnomu vitezu onomu i dati na znanje sve ribanje moje i vas put moj pravom istinom onako kakov je bio, ne priloživ jednu rič najmanju, jer se inako nije pristojalo ni onomu komu pisah ni meni koji sam pisal, budući mi draga bila vasda istina u svemu, i toliko veće, zašto tko godi bi čteći poznal da su riči novo složene i izmišljene, mogal bi po tom verovati i daržati da je i sve ostalo ono s la-žom složeno i izmišljeno. Zatim jošće vim da zna tvoja milost kakono Latini darže (pravo i dostojno) historiju za rič istinu, jere joj stavljeno jest ime od one riči koja se zove histor, ča zlamenjuje vidin’je ali poznan’je, a to zač nitkor ini ne piše tej stvari nego tko jih je vidio i poznao. Tako ti i mi i sve strane našega jezika (koji se meu svimi ostalimi na svitu najveći broj i nahodi) darže i scine bugarščice za stvari istine, brez sumnje svake, a ne za lažne kako su pripovisti nike i pisni mnoge.” (HEKTOROVIĆ, 73. Kiemelés tólem, K. P.)

Hogyan, milyen stílusban énekelhetett a rác módra, bugaršticát éneklő-recitáló Kármán/ Karaman?

Valtazar (Baldo) Bogišić publikálta a 19. században a bugaršticák legfontosabb gyűjteményét. Megfigyelései szerint a bugarštica lényegesen rövidebb a tízszótagos epikus énekeknél, *nincsenek benne sztereotíp ismétlődések*, de lehetővé teszi a kisebb vagy nagyobb fokú szótagingadozást. A tízszótagosokhoz képest kevesebb a csodálatos és túlzó elem.³⁶ Szakály Ferenc, aki az eddigi legjobb *Krónika*-kiadás előszavát írta,³⁷ Jung szerint Kármán Demetert nem tartja szerb guszlárnak.³⁸ Szakály azonban sem az előszó egészében, sem a Jung által idézett helyen erről a kérdésről nem nyilatkozik. Fő megállapítása, hogy Tinódinak (nem a Tinódi megörökítette, rác-módra éneklő Kármánnak/Karamánnak!) semmi köze a délszláv epikához. Ebben akár igaza is lehet, abban azonban már nem, hogy „Aki ugyanis ismeri a délszláv hősénekek – eme, előre gyártott elemekkel dolgozó, lírai-széphistóriai betétekkel át- meg átszótt, kevés valós történeti ismeretanyagot tartalmazó, évszázadokon át csiszolódott költemények – építkezési módját, aligha fog különösebb hasonlatosságra lelni”,³⁹ ugyanis elég nyilvánvaló, hogy Szakály a tízszorosokkal s nem a bugaršticákkal hasonlítja össze Tinódi költészetét. Az utóbbiak ismeretében, s annak tudatában, hogy a 16. századi délszláv énekelte epika (legalábbis többek közt) bugarštica, valószínűleg kevésbé kategorikusan fogalmazott volna.

Schmaus, aki nagyon világosan megkülönböztette a lírai és epikai jellegű délszláv orális költészetet, a bugaršticát hősi éneknek tartotta,

³⁶ Maja BOŠKOVIĆ-STULLI, *i. m.*, 228.

³⁷ SZAKÁLY Ferenc, *Igaz történelem – versben és éneken elbeszélve. Tinódi Sebestyén élete és műve* = TINÓDI Sebestyén, *Krónika*, s. a. r. SUGÁR István, bev. SZAKÁLY Ferenc, Bp., Európa, 1984, (Bibliotheca Historica), 5–85.

³⁸ JUNG, *i. m.*, 11.

³⁹ SZAKÁLY, *i. m.*, 25–26.

éppen Hektorović alapján.⁴⁰ Maja Bošković-Stulli szerint a kettő nem választható el élesen, legalábbis a tiszta balladák esetében, mint amilyenek Hektorovićéi.⁴¹

Végül is Bošković-Stulli, aki több bugaršticát és epikus éneket vetett össze tanulmányában, arra a megállapításra jut, hogy „a bugaršticák jó része tiszta ballada, és alkalmatlan az epikus énekekkel való összehasonlításra. Vannak olyan bugaršticák, amelyek párhuzamokat mutatnak tízoros epikus énekekkel, ugyanaz a tárgyuk, ám a két csoportot összehasonlítva igen világosan kiderül, hogy mennyire elüt a stílusuk. Végső soron léteznek tehát olyan bugaršticák, amelyek a hősi epika műfajába tartoznak, az ugyanolyan tárgyú tízoros énekekkel összehasonlítva viszont a balladai mód felé hajlanak.”⁴²

Dimitrije Karaman rác módú előadása jól ismert lehetett Tinódi előtt. A hosszúsoros ének a magyar históriás ének egyik, balladaszerű típusának (pl. *Szilágyi és Hajmási*) délszláv megfelelője, amint ezt Jung is hangsúlyozza.⁴³

⁴⁰ Alois SCHMAUS, *Die balkanische Volksepik (Typologie und Kontinuitätsproblem)* = A. SCH., *Gesammelte slavistische und balkanologische Abhandlungen*, II, München, 1973, 36. Idézi: Maja BOŠKOVIĆ-STULLI, *i. m.*, 228.

⁴¹ Maja BOŠKOVIĆ-STULLI, *uo.*

⁴² „Among the bugarštica there are a goodly number of pure ballads, unsuitable for comparison with epic songs, and they have not been the object of our consideration here. However, bugarštica ballads exist that have parallels in epic decasyllabic songs with the same subject matter, and a comparison of both groups shows very clearly how they differ in style. Finally, there are also bugarštica that belong to the category of the heroic epic genre; a comparison of them with decasyllabic songs with the same subject matter shows, however, that they tend toward the balladic mode.” (*Uo.*, 236.)

⁴³ Vö. Katona Imre megfigyeléseivel: „A magyar kutatók – tudtommal – nem említették, hogy a 16. századi *Szilágyi és Hagymási* sorainak szótagszáma (16) és tagolása a délszláv bugaršticákra emlékeztet. Csak azt állapították meg, hogy e versforma a 16. században még Lengyelországtól a Balkánig el volt terjedve, és később mindenütt – nálunk is – visszaszorult. Azt sem vették észre, hogy a hosszabb sorok 5-5-6 szótagos bontása az egész

Több mint negyven évvel Vujicsics Sztoján idézett előadása után, eme nagyon megkésett recenziószerűségben nem mondhatunk mást: van olyan állítása a szerzőnek, amely legfeljebb valószínűsíthető, de nem bizonyítható, ám nyilvánvaló tévedése (szemben későbbi értelmezőivel⁴⁴) nincs. S azt se feledjük: a bugaršticák nemritkán magyar vagy éppen török tárgyat dolgoznak fel.

A legvalószínűbb, hogy rácul, rác módra, balladaszerű hosszúversben, guzlán kísérvé mondandóját kísérelte meg Dimitrije Karaman, a béget körülvevő szerb kolónia tagja Ulumánt mulattatni.⁴⁵ S meglehetősen recitált előadás közben a rác környezet ugyanúgy kecskeként ugrált és megpördült a sarka körül, mint egykor a dalmát parasztok. Vidám környezete lehetett a csalfa és jókedvű Ulumánnak.

Igen, a 16. századi magyarországi guzlár létezhetett.

magyar nyelvterületen ismert, s éppen a Duna mentén a legnépszerűbb az – *Érik a szőlő...* kezdetű népdal formai és talán tartalmi rokona is... Mindenképpen olyan régi és kiterjedt dallamcsaládról és versszak típusról van szó tehát, melyben bizonyára *Szilágyi és Hagymási* széphistóriája is beletartozik.” (KATONA Imre, *Lábánál holdvilág, fejénél napsugár... Drávaszögi és szlavóniai folklór. Tanulmányok, esszék, Eszék, HunCro, 1996, 43–44.* Idézi: JUNG, *i. m.*, 33.)

⁴⁴ Elsősorban Jung idézett cikkére gondolok. Ő hangsúlyozza, hogy „a filológia egyik legnagyobb veszélye a téves idézetekben, félreolvasásokban rejlik” (JUNG, *i. m.*, 20.). Tökéletesen igaza van, saját cikke vonatkozásában is.

⁴⁵ Lényegében ezt mondja Vujicsics Sztoján, és az ő nyomán a szerb folkloristák.